

TÜRKÇEDE EK+KÖK / KÖK+EK KAYNAŞMASIYLA ORTAYA ÇIKAN EKLER

*Nadir İLHAN**

ÖZET

Eklerin bir kısmının ne zaman ve nasıl ortaya çıktığını belirlemek mümkün olmayabilir. Ancak günümüz Türkçesinde kullanılan bir kısım eklerin, eldeki tarihî metinlerden hareketle nasıl bir oluşumla ortaya çıktıklarını, nasıl bir değişim gösterdiklerini; bir kısmının kelimelerden eklediğini, bir kısmının da ek+kök / kök+ek kaynaşmasıyla ortaya çıktıklarını takip edebilmekteyiz.

Kelime kökleri ile eklerin kaynaşmasından yeni fonksiyonlu, yeni eklerin ortaya çıktığı görülmektedir. Meydana gelen eklerin bir kısmının, ekleşme sürecini tamamlamış bir kelimeyle bir ekten oluşmasına karşılık; bazıları da; bir kelimenin ekleşme sürecini tamamlamadan bir ekle, veya bir ekin ekleşme sürecini tamamlamayan bir kelimeyle kaynaşarak yeni bir ek oluşturması şeklinde görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ek, kelime kökü, kaynaşma.

THE SUFFIX WHICH ARE FORMED WITH THE COMBINATION OF PREFIX+ROOT AND ROOT+SUFFIX

ABSTRACT

It may be not possible to determine how and when some of the adjuncts came into existence. But we can follow the existences, the changes of some of the adjuncts which are still being used in nowadays Turkish and say some of them are formed of words and some of them are formed with the combination of prefix+ root and root+ suffix, thanks to the historical texts in hand.

*Yrd. Doç. Dr., Fırat Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü ELAZIĞ nadirilhan@hotmail.com

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

It is seen that with the combination of suffixes and roots there can be formed new adjuncts which have new functions. It is seen that some of the adjuncts are formed with the combination of an adjunct and a word which completed the period of becoming an adjunct subject to the ones which are formed with the combination of a word and an adjunct which hasn't completed the period of becoming an adjunct or vice versa.

Key Words: suffix, word root, combination.

Giriş

Diller kendilerine has özellikleri olan, milletleri duyuş tarzları ve milli benlikleri açısından birbirinden ayıran canlı varlıklardır. Canlı olmaları dolayısıyla da belirlenmiş bir kısım kuralları, kalıpları olmasına rağmen sürekli gelişip değişirler. Dillerin en eski tarihî metinleriyle günümüzde yaşayan şekillerine baktığımızda pek çok farklılaşmayı ve değişmeyi tespit edebilmekteyiz.

Türkçeye bu açıdan baktığımızda Türkçenin ek sisteminde geçmişle günümüz arasındaki değişmeyi ve gelişmeyi tarihî metinlerden hareketle izleyebilmekteyiz. Günümüz Türkçesinde kullanılan bir kısım ekleri Eski Türkçe dönemine ait metinlerinde göremediğimiz gibi, Eski Türkçe döneminde kullanılan bazı ekler de günümüze ulaşmamıştır.

Kelimelerde olduğu gibi Türkçenin eklerinde de ekin ortaya çıkarılışı farklı şekillerde olabilmektedir. Yeni eklerin ortaya çıkışını dört maddede ele alabiliriz:

1. Bazı eklerin, kelimelerin ekleşmesinden ortaya çıktığı bilinmektedir. Türkçede ekleşen kelimeler zamirler, edatlar ve yardımcı fiillerdir. Şahıs zamirleri de fiil çekimlerinde ve isimlerin iyelik çekimlerinde ekleşebilmektedirler: -lA, -s^on, -^om, -dur vb.

2. Yeni ekler oluşurken var olan bir ek çeşitli ses olaylarına uğrayarak değişmekte, yeni bir ek görüntüsüyle varlığını sürdürmektedir. Yönelme hâli ekinin +ga/+ka'dan +a/+e'ye, +garu / +gerü ekinin +arı / +eri'ye dönüşmesi gibi.

3. Bazı yeni ekler, var olan eklerin birleşmesiyle oluşmaktadır. -mAdAn

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

4. Bir kısım yeni eklerin oluşumu da Eski Türkçe döneminden beri var olan bazı eklerin Türkçenin bazı kelimeleriyle kaynaşarak yeni bir ek kimliğiyle karşımıza çıkmalarına dayanmaktadır. -dAş, -mAz, -maç, -leyin.

Kemal Eraslan da Türkçede eklerin oluşum ve işlevlerinin lehçelere göre farklılıklar gösterebildiğini ifade ettikten sonra, bazı eklerin Türkçenin bilinmeyen devirlerinde var olduğunu, bazılarının ise sonradan ortaya çıktığını, bu ortaya çıkışın yoktan var olmak şeklinde değil, mevcut şeklin ve fonksiyonun değişmesiyle olduğunu belirtmiştir.¹

Eski Türkçe dönemindeki bir kısım ekler, kelime kökleriyle kaynaşarak kullanımdan düşmüşlerdir. Kaynaşarak kullanımdan düşen bu eklerin yerlerine, ihtiyaç sebebiyle aynı görevle kullanılan başka ekler ortaya çıkmıştır. Eski Türkçede çokluk bildirmek için kullanılan +z ve +An eklerinin yerine +lAr'ın ortaya çıkışı gibi.

Eklerin bir kısmının ne zaman ve nasıl ortaya çıktığını belirlemek mümkün olmayabilir. Ancak günümüz Türkçesinde kullanılan bazı eklerin eldeki tarihî metinlerden hareketle nasıl bir oluşumla ortaya çıktıklarını, nasıl bir değişim gösterdiklerini; bazılarının kelimelerden ekleştiğini, bir kısmının da ek+kök / kök+ek kaynaşmasıyla ortaya çıktıklarını elimizdeki tarihî metinlerden hareketle takip edebilmekteyiz.

Şerbak, Türkçede morfolojik şekillerin ortaya çıkışının iki yolla tespit edildiğini belirttikten sonra, şu bilgileri vermektedir: “*Bunlardan biri bir ismin başka bir isme katılırken önce son çekim edatı haline, sonraları yapım veya çekim eki haline gelmesidir.... Öteki yol, bir fiilin başka bir fiille birleşerek önce yardımcı fiil vazifesi ile, sonraları morfolojik unsur gibi kullanılışdır.*”². Şerbak'ın da belirttiği gibi, Türkçedeki bazı ekler kelimelerden belli bir süreçten geçerek ekleşmişlerdir. Ekleşen bu kelimelerin bir kısmı da daha sonra başka eklerle kaynaşarak yeni morfolojik şekiller oluşturmuşlardır.

Türkçenin eklerinin bir kısmı, başlangıçta bir kelime iken daha sonra ekleşerek günümüzdeki şekillerine bürünmüşlerdir. Türkçede ekleşen kelimeler olarak *zamirler*, *edatlar* ve *yardımcı fiilleri* görmekteyiz. *Şahıs zamirleri* fiil çekimlerinde ve isimlerin iyelik çekimlerinde ekleşmektedir. *Ök* pekiştirme edatının bazı eklerle kaynaşarak yeni ekler meydana getirdiğini Ahmet Buran da

¹ Kemal Eraslan, “Çıkma Hâli (Ablativ) Ekinin Oluşumu”, *3. Uluslar arası Türk Dil Kurultayı 1996*, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara, 1999, s. 381.

² A. M. Şerbak, “Türkçe Morfoloji Tarihini İnceleme Meselesine Dair” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1989*, TDK Yay. Ankara, 1994, s. 318-319.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

makalesinde³ kabul etmekte, Zeynep Korkmazın makalesinde⁴ dile getirdiği görüşlere katılmaktadır.

Ok / ök pekiştirme edatının gerek tarihî metinlerde gerekse çağdaş lehçelerde kelime ve eklerle kaynaşarak birleştiğini kabul eden Zeynep Korkmaz, bu birleşim konusunda da şunları söylemektedir: “Ok edatı gerek tarihî metinlerde gerekse lehçelerde ünlü ile biten kelimeler ve edat hükmünde ekler ile birleşirken, Türkçe’de hükümlü ses kuralı gereğince kendi ünlüsünü kaybedip birleştiği kelime ya da ek ile büsbütün kaynaşmıştır.”⁵

Bir kısım ekler de bazı eklerle kelimelerin kaynaşarak yeni bir ek kimliği kazanmasıyla ortaya çıkmışlardır. +daş, -duk, -acak, +laç, +maç, +lan/+inan, -madan gibi pek çok ek, ek+kök kaynaşmasıyla oluşan ekler olarak Türkçede kullanılmaktadır.

Türkçede eklerin meydana gelişinde başlıca üç yolun olduğunu ifade eden Vecihe Hatiboğlu, “1... bazı eklerin başlangıçta ayrı sözcükler oldukları halde ek durumuna geçtiklerini; 2... bazı eklerin iki ekin birleşmesiyle, 3... bazı eklerin durumu da inceleyicilerin dikkatini, üçüncü bir yola, belli diller arasında ortak bir kaynağa çekmektedir.”⁶ demektedir.

Hatiboğlu’nun tespitlerine ilâve olarak Türkçedeki eklerin iki yolla daha var olduğunu biliyoruz. Bunlar;

1. Eski Türkçeden beri var olan ve ortaya çıkışları tespit edilemeyen bir kısım eklerin varlıklarını devam ettirmesi,

2. Yukarıda da vurguladığımız gibi bazı kelimelerle bazı eklerin kaynaşarak yeni ekler oluşturmaları yollarıdır.

Bu konuda Ahmet Buran da “Hatiboğlu’nun ikinci maddede belirttiği “eklerin birleşmesi ile meydana gelenler” de aslında kelimelerden ekleşmiş unsurlardır.”⁷ demek suretiyle bu tür eklerin bir kısmının ekleşme sürecini tamamlamış bir kelimeyle bir ekten oluştuğunu belirtmektedir.

³ Ahmet Buran, “Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni” 3. *Uluslararası Türk Dil Kurultayı 1996*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1999, s. 207-214.

⁴ Zeynep Korkmaz, “Türkçede -acak / -ecek Gelecek Zaman (Futurum) Ekinin Yapısı Üzerine” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* C.XVII/1-2, Ankara, 1959, s. 159-168.

⁵ Zeynep Korkmaz, “Türkçede ok / ök Pekiştirme (İntensivum) Edatı Üzerine, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, Birinci Cilt, TDK Yay., Ankara, 1995, s. 107.

⁶ Vecihe Hatiboğlu, “Türkçede Eklerin Kökeni” *Türk Dili* C. XXIX, S. 268, TDK Yay., Ankara, Ocak 1974, s. 331-332.

⁷ Ahmet Buran, agm., 1999, s. 213.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Ancak ‘bazı kelimelerle bazı eklerin kaynaşarak oluşturdukları yeni eklerin bir kısmında ise bir kelimenin ekleşme sürecini tamamlamadan bir ekle, veya bir ekin ekleşme sürecini tamamlamayan bir kelimeyle kaynaşarak yeni bir ek oluşturmasına bağlı olarak ortaya çıkan yeni ekler’ de Türkçenin ek sistemi içerisinde yer almaktadır.

Fundamenta’daki “Türk Dillerinin Müşterek Tarafları ve Temayülleri”⁸ yazısında Prof. Dr. Lois Bazin, “Şahıs eklerinin isim kökenli kelimelerden ekleştirilmesi ve son çekim edatlarının ekleşme temayülünde olması” tespiti konusunu Ahmet Buran, daha da genelleştirmekte ve geliştirmektedir.

Ahmet Buran yazısında özetle, araştırmacıların Türk dilinin morfolojisinin tarih içinde çok değişime uğramadığını, sadece bazı yeni ekler ortaya çıkarken bazılarının terk edildiğini kabul ettiklerine değindikten sonra, bu kanaatin yazı dili dönemi için kısmen doğru olabileceğini, ancak konuşma dili ve özellikle de yazı dili öncesi Türkçesinin durumu bakımından çok doğru bir tespit olmadığını belirterek şöyle demiştir. “...Zira Türk dilinin ekleştirme temayülü iyi bir şekilde incelendiğinde, uzun tarihi boyunca morfolojik unsurlarının tamamına yakınının çeşitli kelimelerden ekleştiği görülecektir. Ekleşen bu şekillerden bir bölümünün, daha sonra yeni ve farklı bazı eklerin oluşturulmasında yeniden görev aldıkları da ayrıca söz konusu edilmesi gereken bir husustur.”⁹

Yukarıda Ahmet Buran’ın da belirttiği ekleşen kelimelerin yeni ekler meydana getirerek kullanılması, olayı bugün kullandığımız bir kısım ekler için de geçerlidir ve yapılarını tespit etmek mümkündür. Ancak oluşumu ve gelişimi takip ve tespit edilemeyecek pek çok ekin aynı şekilde ortaya çıkmış olabileceği ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır.

Bugün Türkçemizde kullanılan ve artık kaynaşmış olarak tek ek şeklinde değerlendirilen eklerin bir kısmının yapısını, oluşumunu ve kullanımını şöyle gösterebiliriz:

-AcAk :

Türkçenin ilk dönem metinlerinde görülmeyen bu ek daha sonraki yüzyıllarda ortaya çıkmıştır. Ahat Üstüner, ekin Eski Anadolu Türkçesi döneminde pek seyrek olarak kullanılan bir gelecek zaman

⁸ Lois Bazin, (çev.: E. Gemalmaz) “Türk Dilinin Müşterek Tarafları ve Temayülleri”, Mehmet Akalın, *Tarihi Türk Şiveleri*, TKAE Yay., Ankara, 1979, s. 15-28.

⁹ Ahmet Buran, agm., 1999, s. 208.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/ 8 Fall 2009*

sıfat fiil eki olduğunu belirtmiştir.¹⁰ Vecihe Hatiboğlu, ekin en erken XIII. yüzyılda Eski Anadolu Türkçesinde kullanıldığını¹¹, Ahmet Cevat Emre ise, ekin XV. yüzyılda yaygınlık kazandığını¹² belirtmektedir.

Ek -a+ça+ök yapısıyla meydana gelmiş olmalıdır. Ekin yapısı üzerine ayrıntılı bir makale yazan Zeynep Korkmaz, Türkçede asıl gelecek zaman ekinin -a olduğunu, daha sonra bu ekin fonksiyonunu aşınma sonucunda kaybetmesi ile gelecek zaman fonksiyonunu başka bir eke (-çak ekine) aktararak yeniden canlandırdığını kendisinin de -çak ekine bağlı bir ses durumuna geldiğini belirtmiştir.

Zeynep Korkmaz ekin yapısı konusunda “+çak <+çak, <+ça + ok pekiştirme edatı birleşmesinden meydana gelen ve aslında, kelimeler arasında geçici ilişkiler kuran ve eşitlik hâli gösteren bir isim çekimi eki olan +çak ...”¹³ diyerek ekin yapısının +ça eşitlik ekiyle başka eklerle de birleşen pekiştirme edatı ok / ök edatından oluştuğunu belirtmiştir. Bu tespitten de birden fazla yapının varlığı, yani iki ekle bir kelimenin kaynaşması söz konusu olduğu anlaşılmaktadır.

Zeynep Korkmaz, makalesinde Tahsin Banguoğlu’nun bu ek ile ilgili görüşüne de değinmiştir: “T. Banguoğlu da, Eski Anadolu Türkçesindeki şekil ve anlamca -ası’ya paralel giden -acak ekini, gereklilik-dilek (optativus) eki -a+çak ‘doğru, düz’ kelimesi birleşmesi ile izah etmek istemiştir: al-a-çak>al-a-açak”¹⁴. Ekin yapısıyla ilgili olarak Banguoğlu’nun görüşü kabul edilse bile burada da gereklilik-dilek eki -a ekiyle +çak ‘doğru, düz’ kelimesi bulunmakta ve -acak yapısı bir ekle bir kelimenin kaynaşmasıyla oluşmaktadır.

Mecdut Mansuroğlu da ekin yapısının, -ga/-ge > -a/-e (yönelme hâli eki) +çak/+çek (hâl eki) ve +ok şeklindeki bir birleşimle oluştuğu kanaatindedir.¹⁵

Kuznetsov, ekin yapısını farklı bir şekilde -gu/-gü +çak yapısıyla ortaya çıkan şekil olarak göstermekte, ekteki kaynaşma ve

¹⁰ Ahad Üstüner, *Anadolu Ağzlarında Sıfat-Fiil Ekleri*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 2000, s. 29.

¹¹ Vecihe Hatiboğlu, *Türkçenin Ekleri*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1981, s. 20.

¹² Ahmet Cevat Emre, *Türk Dilbilgisi*, İstanbul, 1945, s. 280.

¹³ Zeynep Korkmaz, agm., 1959, s. 6.

¹⁴ Zeynep Korkmaz, agm., 1959, s. 610.

¹⁵ Mevdut Mansuroğlu, “Türkçede -gay / -gey Eki ve Türemeleri” *J. Dery Armağanı*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1958, s. 181.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

değişimi de şöyle açıklamaktadır : “... bu yol da kapanık olduğundan ge, ga haline gelmekten başka çare kalmıyordu; böylelikle güçak – guçak eki –giçak –gıçak sonra –geçek –gaçak ve nihayet başındaki –g –ğ’nin uçmasıyla –ecek –acak, sonu ünlülü köklerden sonra –yecek –yacak şeklini aldı.”¹⁶

+CAk

Gökçek, ancak, sıcak, yumurcak, büyücek, kuzucak vb. gibi kelimelerde kullanılan +cAk eki de bir ekle bir kelimedenden oluşan birleşik eklerdendir. Bu ekin yapısında da +çA eşitlik eki ile ok /ök pekiştirme edatı yer almaktadır. +çA ve ok/ök’ün kaynaşmasıyla +cAk /+çAk eki ortaya çıkmıştır. Birleşim sırasında, genellikle ikinci kelimenin başındaki ünlünün baskın olması gerekirken, Türkçede ilk heceden sonraki hecelerde geniş yuvarlak /o/ ve /ö/ ünlülerinin bulunmaması sebebiyle ilk kelimenin sonundaki eşitlik ekinin ünlüsü birleşim içerisinde baskın duruma geçmiştir.

Ekin başlangıçtan beri *küçültme ve sevgi ifadesi fonksiyonuyla* Türkçede kullanıldığını ifade eden Muharrem Ergin, -cIk, -cUk ekinin –cak –cek’ten türediğini düşünmektedir. -cIk, -cUk ekinin kullanımının yaygınlaşmasına karşılık, –cak –cek ekinin küçültme fonksiyonunun zamanla kaybolduğunu ve kullanım alanını şu ifadelerle dile getirmiştir: “-cak –cek küçültme eki zamanla işlevini kaybetmiş ve ancak sayılı bazı misallerde kullanış sahasında kalmıştır : kuzu-cak, yavru-cak, yumur-cak (yumrucak), ... demincek gibi.”¹⁷ Muharrem Ergin, ekle ilgili bilgi verdiği bölümde ekin yapısı konusunda herhangi bir görüş belirtmeyerek, ekin yapım fonksiyonunun yanında bazı örneklerde çekim fonksiyonuyla da kullanıldığını, ekin c’li şekillerinin de sonradan ortaya çıktığını dile getirmiştir.

Zeynep Korkmaz, ekin yapısı için “+cak <+çak, <+ça + ok pekiştirme edatı birleşmesinden meydana gelen ... isim çekimi eki +çak” diyerek bünyesinde +ça eşitlik ekiyle başka eklerle de birleşen pekiştirme edatı ok/ök’ün bulunduğunu belirtmiş, daha sonra gelecek zaman gösterme özelliği kazandığını da ifade etmiştir. Burada, birden fazla yapının yani bir ekle bir kelimenin kaynaşması söz konusudur.

Ok/ök edatının kelime ve eklerle birleşirken /o/ ünlüsünü kaybettiği bilinmektedir. Zeynep Korkmaz, ok / ök’ün kaynaşmasını “... ünlü ile biten kelimeler ve edat hükmünde ekler ile birleşirken,

¹⁶ Petro İ. Kuznetsov, “Türkiye Türkçesinin Morfoetimolojisine Dair” *Türk Dili Araştırmaları Yılığın Belleten 1995*, TDK Yay., Ankara 1997, s. 213.

¹⁷ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım-Yayım-Tanıtım, İstanbul 2005, s.165.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Türkçe’de hükümlü ses kuralı gereğince kendi ünlüsünü kaybedip, birleştiği kelime ya da ek ile büsbütün kaynaşmıştır.”¹⁸ sözleriyle açıklamıştır.

‘*Ancak, gerçek*’ gibi kelimelerin yapısını ve oluşumunu, isim kök ve gövdelerine gelerek kalıplaşan ve genişlemiş isimler yapan ok/ök kuvvetlendirme edatı ile “ancak < an-ça-ok, gerçek < kirtü-çe-ök” şeklinde açıklayan Zeynep Korkmaz, tarihî Türk lehçeleri ile çağdaş Türk lehçelerinde +ça+ok yapısıyla kurulan +çAk ekinin çeşitli görevlerle kullanımları konusunda ayrıntılı açıklamalar yaparak örnekler vermiştir: “evcek, oğulçak, kemirçek, Kazk. Kelişek, yakıncak, boyunçak, elcek, Kar.-Balk. nek, Alt. kiçinek ...”¹⁹ vb.

Osman Fikri Sertkaya da ekin yapısı içinde ok/ök pekiştirme edatının varlığını kabul etmekte ve “...ok/ök kuvvetlendirme edatı ile türetilmiş bayak “az önce, biraz evvel”, ancak < an-ça-ok, gerçek < kirtü-çe-ök ...”²⁰ örneklerini verirken –ça’nın eşitlik eki olduğunu söylememekle birlikte, bu yapı içerisinde bir kelimenin varlığını dile getirmektedir.

Yukarıdaki alıntılar ve örnekler, çeşitli görevlerde yeni kelimeler türeten +çAk ekinin yapısı içinde bir ekle bir kelimenin var olduğunun açık tanıklarındır. Günümüzde kalıplaşmış ve kaynaşmış olarak kullanılan bu yapı, +çA eşitlik ekinden ve ok/ök pekiştirme edatından farklı ve yeni bir biçime bürünmüş, oluşumu tarihî metinlerden takip edilebilen yeni bir ektir.

+DAŞ :

Bu ekin işlevini “*Paylaşılan* anlamı veren isimler türetir.” sözleriyle açıklayan Sir Gerard Clauson, ekin yapısı için “*Bulunma hali ekiyle eş kelimesinin kaynaşmasıyla oluşmuş bir ek olduğu kabul edilebilir.*”²¹ görüşündedir. +Daş ekinin pek çok kelimeyle birlikte kullanıldığı örnekler bugün de görülmektedir. Ek, Türkçenin diğer eklerinin aksine, günümüz Türkiye Türkçesinde kalınlık incelik uyumuna bağlı olmaksızın -daş / -deş; -taş / -teş şekilleriyle kullanılırken, ünsüz uyumuna bağlı olarak /t/’li kullanılan şekiller, kalınlık incelik uyumuna uymaktadır.

¹⁸ Zeynep Korkmaz, agm., 1995, s. 107.

¹⁹ Zeynep Korkmaz, agm., 1995, s. 108-109.

²⁰ O. Fikri Sertkaya, “-an / -en Ekli Yeni Şekiller ve Örnekleri Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1989*, Ankara 1994, s. 352.

²¹ Sir Gerard Clauson, “Türkçede Sekizinci Yüzyıldan Önce Kullanılan Ekler”, (çev.: Uluhan Özalan, *Dil Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1 Güz 2007, s. 191.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Bugün *kardeş*, *yoldaş*, *ülküdaş*, *sırdaş*, *işteş*, *meslektaş*, *yurttaş*, *arkadaş*, *ırktaş*, *dindaş* vb. pek çok isimde birliktelik ifadesiyle kullanılan bu kelime -yaygın olmamakla birlikte- başka isimlerle de kullanılabilme özelliğine sahiptir.

Bu kelimeler içinde *kardeş* kelimesinin *karında eş* şeklinden ekleşerek ortaya çıkan *karındaş* şekli, Türkçenin eski dönemlerinden beri kullanılmaktadır. Köktürk kitabeleri üzerine yazılan eserlerde, kelimenin tamlama şekli *karında eş* ve kaynaşmış şekli *karındaş* yer almamakla birlikte, *Eski Türkçenin Grameri* adlı eserinin sözlük bölümünde A. Von Gabain ‘*karındaş*’²² şekline yer vermiştir. *Eski Türkçenin Grameri*’nde yer alan bu şekil de kelimenin Eski Türkçe dönemi içinde yer alan Uygur Türkçesi döneminden beri tamlama şeklinden çıkarılarak kaynaşmış şekli *karındaş*’ın kullanıldığını göstermektedir.

-DİK / -DUK:

Türkçenin Ekleri adlı eserinde ekin görevini “~ eki, eylem kök ya da gövdesinden geçmiş zaman ortacı kurar: tanıdık (tanı-dık) kimse, tanımadık (tanı-ma-dık) kimse”²³ şeklinde açıklayan Vecihe Hatiboğlu, ekin yapısı konusunda herhangi bir görüş bildirmemiştir.

-DİK/ -DUK, Eski Türkçe döneminden beri hemen hemen bütün Türk yazı dillerinde yaygın olarak kullanılan bir sıfat fiil ekidir. Ek, ünlü ve ünsüz uyumlarına bağlı olarak çok şekilli kullanılmaktadır. *Anadolu Ağızlarında Sıfat-Fiil Ekleri* adlı eserinde Ahad Üstüner, ekin bugün de yazı dillerinde ve Türkiye Türkçesinin ağızlarında yaygın olarak kullanı

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

kaynaşarak ekleşebilmektedir. Burada ekin *ma+ti+ok* > *ma+ti+ok* > *tiuok* > *tuk* > *duk* şeklinde bir gelişimle ortaya çıktığı ve Türkçenin bazı tarihî dönem metinlerinde uyum dışında kalarak, günümüz Türkiye Türkçesinde ise, ünlü ve ünsüz uyumlarına uygun olarak kullanıldığı görülmektedir.

-Dık / -DUK ekinin başka eklerle kaynaşmasıyla ortaya çıkan -DİKÇA / -DUKÇA; -DİĞİNDÄ / -DUĞUNDÄ gibi yeni ekler de günümüz Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır.

-DİKÇA / -DUKÇA eki, bu gün sıfat fiil eki olarak kullanılan ve yapısı yukarıda gösterilen -duk sıfat fiil ekinin üzerine +ça eşitlik ekinin getirilmesiyle oluşturulmuş zarf fiil fonksiyonlu yeni bir ektir. Ek *ma+ti+ok* > *duk* sıfat fiil eki üzerine, +ça ekinin getirilmesi ve eklerin kendi fonksiyonları dışında kaynaşmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu ek de bugün yazı dilimizde ünlü ve ünsüz uyumlarına bağlı olarak -DUKÇA / -DİKÇA şekilleriyle kullanılmaktadır.

Zarf fiil türetme göreviyle kullanılan -DİĞİNDÄ/-DUĞUNDÄ yapısı da -DUK sıfat fiil ekinin üzerine getirilen eklerle kaynaşarak oluşmuş yeni bir ektir. Ekin içinde, bir kelimeyle birlikte birden çok ekin birleşmesi söz konusudur. Ekin yapısı içerisindeki unsurları –DUK +1+n+da şeklinde göstermek mümkündür. -DUK sıfat fiil ekinden sonra getirilen +1 iyelik eki ve +n (zamir n’si)den sonra +da bulunma hâli eki yapıyı oluşturan parçalardır. Yapı içinde yer alan iyelik eki şahıslara göre farklılık gösterebildiği gibi, bu ek ünlü ve ünsüz uyumlarına bağlı olarak çok şekilli olarak da kullanılmaktadır. “geldiğinde, geldiğimde, gördüğümüzde, karşılaştığımızda” gibi.

-DUR / -DIR:

Bildirme eki olan -DUR da bir kelimeyle bir ekten oluşan eklerdendir. Eski Türkçe döneminde ek olarak kullanılmayan bu yapı, daha sonraki dönemlerde ortaya çıkmıştır. Eski Türkçe döneminde yardımcı fiil²⁶ olarak kullanılan tur- fiili, bu yapı içerisinde kaynaşarak yeni bir ek hâline gelmiştir.

Ahmet Buran’ın “*Bir fiil diğer bir fiile önce yardımcı fiil olarak yaklaşmakta ve daha sonra da şekil ve işlev olarak morfolojik unsur durumuna gelmektedir.*”²⁷ sözleriyle bahsettiği durum, –DUR / -DIR/ ekinin ortaya çıkışını açıklama bakımından önemli bir tespittir. Ek, önceleri bir yardımcı fiil ve onun çekimlenmiş hâli iken daha sonra kaynaşarak morfolojik bir unsur hâline dönüşmüştür.

²⁶ A. von

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Eski Türkçedeki *dur-* yardımcı fiilinin geniş zamanda çekimlenmiş hâli *dur-ur'*da benzeşen seslerin düşmesiyle *-dur* şekli ortaya çıkmıştır. Belki de *-dur* ekinin etkisiyle diğer bildirme ekleri geniş zaman kavramı taşımaktadır.

+laç :

Süt ismi üzerine getirilerek ondan yeni bir isim türeten isimden isim yapım eki gibi görülen bu ek, aslında birleşerek kaynaşan iki kelimedenden meydana gelmiştir. Bu eki meydana getiren unsurlar, ek, etimolojik ve etnomorfolojik açıdan incelendiğinde ortaya çıkarılabilmektedir.

Ek, bugün iki kelimeyle birlikte kalınlık incelik uyumuna uymadan kullanılmaktadır. Besim Atalay'ın *Türk Dilinde Kökler ve Ekler Üzerine Bir Deneme* adlı eserinde “*Bu ek, isim köklerine gelerek isim yapar.*”²⁸ şeklindeki bir açıklamayla yer almıştır. Atalay'ın eserinde ekle ilgili olarak örneklenen kelimelerden *güllaç* ve *sütlaç* yemek adı olarak türetilmesine karşılık; *baylaç* ve *yıllaç*'ın yemek ya da yiyeceklerle hiçbir ilgisi bulunmamaktadır. Bu sebeple buradaki *baylaç* ve *yıllaç* yapısındaki oluşumu ve ekin yapısını bizim üzerinde durduğumuz *+laç*'tan farklı olarak değerlendirmek gerekmektedir.

Sütlü+aş > *sütlaç* yapısında görülen bu ek de bir ekle bir kelimenin kaynaşmasından ortaya çıkmıştır. Yapı, *süt* ismi üzerine getirilen *+lü* olumlu sıfat (isimden isim yapma) ekiyle *aş* isminin oluşturduğu bir sıfat tamlaması iken kaynaşma yoluyla tek kelimelik bir isim hâlini almıştır. Kaynaşmada da ikinci kelime ‘aş’taki /ş/ > /ç/ye dönüşmüştür. *Süt* isminin sonuna getirilen *+lü* ekindeki ünlü de düşmüş, “*süt+lü aş* > *sütlüaş* > *sütlaç*” yapısı ortaya çıkmıştır.

Sütlaç kelimesinin temeli olan ‘sütlü aş’, *Derleme Sözlüğü*'nde madde başı olarak yer almıştır.²⁹ *Derleme Sözlüğü*'nde yer alan örneklerden bu yemeğin XV. yüzyıldan önce Türkler arasında bilindiğini ve ismin bir sıfat tamlaması şeklinde ‘sütlü aş’ şekliyle kullanıldığını da öğrenmekteyiz.

Aynı oluşumun günümüzde *güllaç* kelimesinde de yaşadığını görüyoruz: *gül+lü aş* > *güllaş* > *güllaç*. Arif Bilgin'in *Osmanlı Saray Mutfağı*³⁰ kitabındaki bilgilere göre, 1489 yılında ilk

²⁸ Besim Atalay, *Türk Dilinde Kökler ve Ekler Üzerine Bir Deneme*, Türk Dil Kurumu Yay., İstanbul 1942, s. 187.

²⁹ TDK, *Derleme Sözlüğü C.V*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1971, s.3639-3640.

³⁰ Arif Bilgin, *Osmanlı Saray Mutfağı*, Kitabevi Yay., İstanbul, 2004.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

kez saraya alınan *güllaç*, mısır nişastasından açılan yufkaya zamanla sütle beraber gül suyunun eklenmesiyle yapılan bir Türk tatlısıdır. Gül suyunun eklenmesiyle ortaya çıkan ‘güllü aş’ ismi de, daha sonra iki kelimenin kaynaşarak tek kelimeye dönüşmesiyle *güllaç* şekline dönüşmüştür.

Ahmet B. Ercilasun da ekin oluşumu ve bu oluşum sırasında meydana gelen /ş/ > /ç/ değişimiyle ilgili olarak, “-maç –meç Eki Üzerine” adlı makalesinde, “Buradaki ikinci ses hadisesi –ş > -ç değişmesidir ki “sütlü aş” ile “güllü aş” sıfat tamlamalarından meydana gelen “sütlâç” ve “güllâç” kelimelerinde de görülmektedir.”³¹ cümlesiyle değinmiştir.

+IA_n :

Bu ekin yapısı üzerine farklı iki görüş ortaya konabilir. Ancak her ikisinde de bir kelime kökü ile birleşerek kaynaşan bir ekin varlığı görülecektir. Birinci bakış açısıyla bu yapı, *birle* > *bile* > *ile* edatının eklenmesinden sonra ortaya çıkan +le vasıta hâli ekinin Eski Türkçe döneminde de kullanılan vasıta hâli eki -^on’yle eklenerek, ek yığılmasıyla ortaya çıkan vasıta hâlidir.

İkinci bakış açısına göre Zeynep Korkmaz, eserinde Gabain’in hocası W. Bang’ın görüşüne itiraz ederek Eski Türkçeden beri kullanılan *birlen*, *bilen* ‘ile’ edatının yapısı hakkında Poppe’nin görüşüne uygun olarak -^on ile yapılmış bir zarf-fiile (<*bir+il-en>birlen>bilen) bağladığını belirtmektedir ki, burada da **bir** kelime kökü bulunmaktadır.³²

+IAyIn :

Clauson, isimden isim yapan ekler başlığı altında verdiği -layu için “isimden türetilmiş fiilleri zarf yaptığı söylenebilir. Fakat, bu açıklamaya uygun elimizde sadece bir örnek vardır. Arslan>arslanlayu : arslan gibi”³³ demektedir. Ancak burada isimden türetilmiş bir fiilden ziyade bir ismin *layu* kelimesi ile bir benzetme ilgisinin kurulması söz konusu olmalıdır.

Bu ek, muhtemelen kelime olabileceğini düşündüğüm *Eski Türkçedeki layu kelimesi üzerine vasıta hali eki +n’nin getirilmesiyle oluşan* şeklin zamanla kaynaşmasıyla ortaya çıkmış olmalıdır. *Layu* kelimesinin *arslan* kelimesiyle birlikte kullanımına *Kutadgu Bilig*’den

³¹ Ahmet B. Ercilasun, “-maç –meç Eki Üzerine” *Makaleler*, Akçağ Yay., Ankara, 2007, s. 353

³² Zeynep Korkmaz, *Türkçede Eklerin Kullanış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, 3. baskı, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1994, s. 69.

³³ Sir Gerard Clauson, agm., 2007, s.188.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

aşağıya alınan beyitte rastlanmaktadır. Beyitteki *-layu* ve *teg* kelimeleri, *gibi* edatının karşılığı olarak kullanılan kelimelerdir.

2314 uluğ tutsa hamyet kör arslanlayu

ügi teg usuz bolsa tünle sayu³⁴

“2314Aslan gibi hamiyeti yüksek tutmalı; baykuş gibi, geceleri uykusuz geçirmelidir.”³⁵

Eski Anadolu Türkçesi dönemi metinlerindeki *bencileyin*, *sencileyin* kelimelerindeki zamirden sonraki +ca eşitlik eki üzerine getirilen yapı da *sabahleyin* yapısındaki +leyin olmalıdır: *ben+ce+leyin* > *bencileyin*

Ekin zaman ve benzetme göreviyle kullanıldığını belirten Besim Atalay, şu bilgileri vermektedir: “-layın” *Bu ek, isim köklerine gelerek zaman ve benzeme bildiren kelime olur. I: Zaman Akşamlayın : Akşam vakti, Tanlayın : Tan vakti; II. Benzeme Onculayın : Onun gibi.*”³⁶

Vecihe Hatiboğlu, ekin ünlü uyumlarına bağlı olmaksızın isim soylu kelimelere gelerek, onlardan belirteçler türettiğini belirterek “*akşamleyin (akşam-leyin), sabahleyin (sabah-leyin), geceleyin (gece-leyin)*”³⁷ gibi örnekleri verdikten sonra, zaman zarfı dışında *bencileyin (benci-leyin)* örneğini de göstermiştir. Belki başlangıçta kalın ünlü bir kelimedenden eklenen, ancak sonra benzeşme yoluyla incelen bu ekin ünlü uyumlarına uymaması, onun bir kelime kökünden ortaya çıktığını düşündürmektedir. Ekin uyum dışı olmasının bir dayanağı olarak, -yor ekinin tek şekilli görüntüsüyle *yori-r*’dan çıkması gibi bir sebep ileri sürülebilir.

-maç :

Bugün yemek isimleri türeten bir ek olarak varlığını devam ettiren bu yapı da bir ekle bir kelime kökünün kaynaşmasından meydana gelmiş olmalıdır. Ek, bugün de fiil kökleri üzerine gelerek onlardan isim türetir: *bula-maç, tuta-maç* vb. gibi.

Muharrem Ergin’in *Türk Dil Bilgisi*’nde örneklediği “*Bula-maç, bazla-maç, kıy-maç, yırt-maç, çığırt-maç*”³⁸ kelimelerinden,

³⁴ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I Metin*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1979, s. 246.

³⁵ Reşit Rahmeti Arat, *Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1991, s. 173.

³⁶ Besim Atalay, age., 1942, s. 192.

³⁷ Vecihe Hatiboğlu, age., 1981, s. 100.

³⁸ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım-Yayımları-Tanıtım, İstanbul, 2005, s. 197.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

bulamaç, bazlamaç, kıymaç kelimelerinde yer alan -mAç eki fiil köklerine eklenerek onlardan yemek adları türeten birleşik bir ek olmalıdır. Ek, fiillerin -ma mastar ekli şekli ile *aş* isminin birlikte kullanımı ile ortaya çıkmış olmalıdır. Yapı, “bula-ma aş” şeklindeki bir sıfat tamlamasının sonundaki isim unsurunun önceki kelimeyle (kelimenin sonundaki -ma mastar ekiyle) kaynaşmasıyla -maş /-meş ortaya çıkmış, daha sonra da kelimedeki /ş/ ünsüzünün de /ç/’ye dönüşmesiyle -maç şekline dönüşmüş olmalıdır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Derleme Sözlüğü'nde yer verilmiştir. *Umaç* ve *uvmaç* kelimeleri de *uğmaç* ile aynı kökten türetilen ve ses olaylarına bağlı olarak bölgelere göre farklılaşan şekillerdir.

Ahmet B. Ercilasun makalesinde, bu ekle kurulmuş yemek adları olan “doğramaç, döğmeç, bazlamaç, tutmaç, omaç, gömeç, bulamaç, kurmaç, kavurmaç, yörgemeç, akıtmaç” gibi isimlerin yapılarını, kullandıkları yerleri, geçtikleri eserleri ve açıklamalarını ayrıntılı olarak vermiştir.⁴³

Uğmak kelimesinin kökü Türkçe olup, *Dîvânu Luğâti't-Türk*'te “uv- /uw- : ufalamak”⁴⁴ şeklinde verilmiştir. *Ovmak* şekliyle Türkiye Türkçesinde de kullanılan bu kelimenin kökü, Türkiye Türkçesi ağızlarında fonetik değişmeye uğramış olarak *uğ-*, *uv-*, *u-* şekilleriyle de kullanılmaktadır.

“Bu ek, fiil ve isim köklerine gelerek yeni isim ve sıfat yapar.” dediği ekle ilgili olarak Besim Atalay, bu yapıyla ilgili olduğunu düşündüğüm *tutmaç* ve *kurmaç* kelimelerini eke örnek olarak vermiştir. Atalay'ın eserinde ekle kurulan kelimeler ve açıklamaları şu şekilde yer almaktadır : “*Tutmaç : Unla yağdan yapılan çorba. Kurmaç : Kavrulmuş buğday (Ç. L.). Kelimenin aslı “Kavurmaç” olmalıdır.*”⁴⁵

Besim Atalay, *kurmaç* kelimesinin aslının da *kavurmaç* olduğunu dile getirmiştir ki, buradaki yapı da ‘*kavur-ma + aş*’ yapısıyla sıfat tamlaması şeklinde kurulan bir kelime grubu olmalıdır. Zamanla iki kelime kaynaşarak *kavurmaş > kavurmaç > kavurmaç > kurmaç* şekline dönüşmüş olmalıdır.

Atalay'ın yukarıda verdiği kelimelerden *tutmaç*, Clauson'da *tutamaç* şeklinde ve anlam farklılığıyla görülmekle birlikte, her ikisi de bir yemek adı olarak kullanılmakta ve *aş* kelimesinin *tutma* veya *tutama* ismiyle kaynaştığını ve /ş/ > /ç/ değişiminin olduğunu görebilmekteyiz.

-mAdAn :

Zarf fiil eki olan bu ek -ma ve -dan yapılarının birleşmesiyle ortaya çıkmıştır. Ek, fiillerden sonra gelerek fiillerin zarf fiil yapısıyla ve zarf görevinde kullanılmasını sağlayan ve oluştuğu yapıların fonksiyonlarından farklı bir göreve sahip yeni bir ektir. -mAz ekinin yapısında da bahsedileceği gibi, bu ekin yapısındaki birinci bölümü

⁴³ Ahmet B. Ercilasun, agm., 2007, s. 353-357.

⁴⁴ Besim Atalay, *Dîvânu Luğâti't-Türk Dizini*, Cilt 4, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1999, s. 703.

⁴⁵ Besim Atalay, age., 1942, s. 203.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

oluşturan -ma- eki Toharca'nın *ma/ama/uma* kelimesi olarak kabul edilirse, bu yapıda da bir kelimeyle bir ekin kaynaşması söz konusudur diyebiliriz.

Ekin yapısı Toharca'nın *ma/ama/uma* kelimesi ile Türkçenin -dAn ayrılma hâli ekinin kendi fonksiyonları dışında kaynaşarak birleşmeleri sonucu ortaya çıkmıştır.

-mAz :

Fiil kök ve gövdelerine gelerek onları sıfatlaştıran ve olumsuzluk kavramını içinde bulunduran bu ekin yapısı ile ilgili olarak "Türkçede Olumsuzluk" adlı makalemizde, muhtemelen -ma olumsuzluk eki ve -z geniş zaman ekinin kendi işlevleri dışında kaynaşarak meydana geldiğini belirtmiştik.

Ekin fonksiyonunu da "*-mAz ekiyle türetilen ve diğer sıfat olan kelimeler gibi kullanılabilen bu olumsuz sıfatlar isimlerden önce gelerek onlara olumsuz özellikler katarlar. Fiilin bildirdiği eylemden yoksunluk ifade eden sıfatlar türetir, isimler gibi yardımcı fiillerle yüklem olarak kullanılırlar.*"⁴⁶ şeklinde açıklamıştık.

Vecihe Hatiboğlu da ekin yapısından bahsetmemekle birlikte fonksiyonlarından biri olarak fiil kök ve gövdesinden sıfat görevinde kullanılan ortaç kurduğunu belirtmiş ve "*bitmez (bit-mez) dert, dinmez (din-mez) ağrı, görünmez (görün-mez) kaza ...*"⁴⁷ gibi örnekler vermiştir.

Gabain'in *Eski Türkçenin Grameri*'nde de ekin görevi ve kullanımı şöyle belirtilmiştir. "*-maz , -mâz : Olumsuz isim yapar; isim olarak az, yüklem ismi ve sıfat olarak daha çok kullanılır. Kişi ärmâz "insan olmayan, insandan gayrısı", ärmâz+ig ärür tip "olmazı olur deyip"*"⁴⁸.

Talat Tekin de ekle ilgili olarak "*{-maz} ekli eylem sıfatı {- (X)r} ve {-Ar} ekli eylem sıfatının olumsuzudur. Niteleyici ve yüklem olarak kullanılır*"⁴⁹ dedikten sonra, "*bilig bil-mez kişi "cahil kişiler", ... bil-mez biligin "cehalet ile"* gibi örneklere yer vermiştir.

-mA olumsuzluk ekinin kökeni konusunda Şinasi Tekin, ekin Toharcadan geldiği kanaatindedir. Tekin, W. B. Kaup'un da bu ekin bir kelimedenden eklediğini kabul ettiğini "*Türkçede -mA-*

⁴⁶ Nadir İlhan, "Türkçede Olumsuzluk" *Karaman Dil Kültür ve Sanat Dergisi*, T.C. Karaman Valiliği Yay., TBBM Yayınevi, Ankara 2005, s. 271-279.

⁴⁷ Vecihe Hatiboğlu, age., 1981, s. 117.

⁴⁸ A. von Gabain, age., 2003, s.53.

⁴⁹ Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul, 2003, s.169.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

olumsuzluk eki ile -dik+ eki nereden geliyor?” adlı makalesinde dile getirmiştir. Kaup’a göre bu ek ma/ama/uma şeklinde bir fiilden türemiş olmalıdır.⁵⁰ sözleriyle belirtmektedir.

Şinasi Tekin ve W. Bang Kaup’un görüşleri doğrultusunda -mAz ekine baktığımızda, *ma* veya *ama / uma* kelimesiyle Türkçe -z ekinin kaynaşmasından yeni bir ek ortaya çıkmış ve olumsuz sıfatlar türeten bir yapım eki hüviyetiyle Türkçenin ek sistemi içinde yerini almıştır.

Bu ek, Eski Türkçe dediğimiz Türkçenin ilk yazılı belgelerinin ait olduğu Köktürk döneminden önce ortaya çıkmış olmalıdır. Ek, bugünkü şekli ve göreviyle Kül Tigin Abidesinde “*Bilig bilmez kişi ol sabıg yaguru barıp öküş kişi öltüg*”(KT G.7)⁵¹ cümlesinde de geçmektedir. Bu durum da kelimelerdeki ekleşmenin büyük bir kısmının Türkçenin ilk yazılı belgelerinden çok daha öncesine uzandığını göstermektedir.

Ek, günümüz Türkiye Türkçesinde olumsuz sıfat türetmek için kalınlık incelik uyumuna bağlı olarak -maz / -mez şekilleriyle yaygın bir şekilde kullanılmaktadır: *Görünmez kaza, utanmaz adan, uslanmaz gönül, dönülmez akşam, aşılmaz dağ, çıkamaz sokak* vb. gibi.

+tesi :

Ekin yapısı *erte+si* şeklinde görüldüğü gibi *erte* ismiyle +si iyelik ekinin kaynaşmasından ortaya çıkmıştır. *Pazar ertesi > pazartesi, cuma ertesi > cumartesi* gibi gün adlarıyla kullanımı bilinen en yaygın şeklidir.

Bunların yanında doktora tezi olarak çalıştığımız *Hazâinu’s-Sa’âdât*’ta da *yarındası*⁵² şeklinde bir yapıya rastladık. Buradaki şekil de muhtemelen *yarın ertesi* şeklindeki bir tamlamanın kaynaşarak *yarındası* şekline dönüşmüş hâlidir. Kelimeler kaynaşınca *yarın* isminden sonraki birlik gramatikal olarak ek hüviyetiyle *yarın* isminden zarf türeten bir yapıya bürünmüştür.

Yarındası kelimesi, Tarama Sözlüğü’nde de “*ertesi, ertesi gün*” anlamlarıyla XIV. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar pek çok metinden örneklenmiş kullanımlarıyla yer almaktadır.⁵³ Tarama

⁵⁰ Şinasi Tekin, *agm.*, 1990, s.15.

⁵¹ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, 29. baskı, Boğaziçi Yay., İstanbul, 2002, s. 4.

⁵² Nadir İlhan, *Eşref b. Muhammed Hazâinu’s-Sa’adat (İnceleme-Metin-Dizin Sözlük)*, Öz Serhat Yay., Malatya, 2009, s. 73.

“+dası : Zaman bildiren isimlerin üzerine gelerek zarf yapar. Metnimizde tek örnekte görülmüştür. Yarındası 69a/9.”

⁵³ TDK, *Tarama Sözlüğü VI U-Z*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1972, s.4349-4352.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/ 8 Fall 2009*

Sözlüğü'nde tek eserden tanıklanan *yarın gün* “ertesi gün” kullanımı da görülmektedir. Bu yapı belki de *yarımdası* kelimesinin yaygın kullanımı dolayısıyla çok yaygın bir kullanım alanı kazanmadığı için onun gibi bir kaynaşmaya, birleşmeye de uğramamıştır.

Hazâinu's-Sa'âdât'ta kullanılan *yarımdası* örneğine bakarak bu ekin Eski Anadolu Türkçesi döneminden itibaren belki de *cumartesi*, *pazartesi* örneklerinden önce ortaya çıktığını söyleyebiliriz.

-UbAn :

Ekin yapısı, Türkçenin zarf fiil eki -(u)p ile *an* kelimesinin kaynaşmasıyla ortaya çıkan *ub+an* şekli olabilir. Fiil köklerine eklenen -UbAn yapısı, fiile “-dığında, -dığı an” anlamını katmaktadır. *Olur+ub+an* ‘oturduğu an, oturunca, oturduğunda’; *tut+ub+an* ‘tuttuğu an, tutarak, tutunca’ örneklerinde olduğu gibi.

Bu yapı, Eski Türkçe metinlerden beri kullanılmaktadır. Orhun Abidelerinde “*Tabgaçgı begler tabgaç atın tutupan tabgaç kaganka körmiş. (KT D7-8)*⁵⁴” cümlesinde de geçmektedir. Ekin bu gün -an’sız bölümü ünlü uyumlarına uygun olarak -ıp / -ip, -up / -üp şekilleriyle kullanılması, daha önceden kaynaşan bu yapının çözülmesi olarak da yorumlanabilir.

Kuznetsov, ekin yapısını Eski Türkçede var olan *ba* ve *ban* fiillerine bağlamaktadır. *Ba* ve *ban* fiillerinden bahsederken de Türkçenin henüz ayrışkan bir dil olduğu dönemi kastettiğini belirten Kuznetsov, bu fiillerin önce bağlama ulacı olduklarını sonra da bağlama ulacı eki oluverdiklerini söylemektedir.⁵⁵

-vAnIn :

Bu yapı, Eski Türkçe döneminde görülmediği gibi günümüz Türkiye Türkçesinde de kullanılmamaktadır. Ancak bu yapının Türkçenin tarihî dönemlerinden birini oluşturan Eski Anadolu Türkçesi eserlerinde kullanıldığı bilinmektedir.

Eski Türkçe döneminde *men*, Türkiye Türkçesinde *ben* şeklinde kullanılan birinci teklik şahıs zamirinin Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde fiil çekimlerinde eklenen şeklidir: -van-ın / -ven-in. Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde görülen bu ek, birinci teklik şahıs zamirinin başındaki ünsüzün v-’ye dönüşmüş şeklidir. Sondaki -in de belki “kelür venin : gelen benim” yapısındaki gibi *iyelik bildirme eki* olarak düşünülebilir.

⁵⁴ Muharrem Ergin, age., 2002, s. 10.

⁵⁵ Kuznetsov, agm., 1997, s.221.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

İkinci bir olasılık olarak ekin sonundaki -in birinci teklik şahıs eki de olabilir. Eski Anadolu Türkçesi döneminde, -ven < ben ekleşmesinde bir ara devre olarak -ven yanında, kişi ifadesini güçlendirmek üzere -In 1. teklik şahıs eki eklenmiştir. Birinci teklik şahıs ekinin benzer kullanımıyla -In'li şekli, Türkiye Türkçesinin ağızlarında fiil çekimlerinin 1. tekil şahsında da görülmektedir. *Yaparın: yaparım, gelirin: gelirim gibi.*

1. teklik şahıs ekinin -in'li şeklinin Edirne ağızında kullanıldığını “dokurın < dokurum”⁵⁶ örneğiyle Emin Kalay da göstermektedir.

Birinci teklik şahıs ekinin -In şekliyle kullanımı, Türkiye Türkçesinin ağızları üzerine yapılan çalışmalarda çokça örneklenmektedir. Aşağıda iki ağız çalışmasında yer alan örnekler gösterilmiştir: “Oğurun-oğurum (12-98), çıkarın-çıkardım (26-25), tanırın-tanırım (3-86)”⁵⁷, “isbat ederin (3-155), öle yaparın (11-119)”⁵⁸.

“gelürün, dutarun, giderun, verürün, başlarun, alurun” gibi 1. teklik şahıs ekinin -Un'lu şekillerinin Zonguldak, Bartın, Karabük illeri ağızlarında da kullanıldığını Emin Eren çalışmasında örneklemiştir olup bu ağızlarda şahıs ekinin düz ünlülü kelimelerden sonra yuvarlak ünlülü kullanımları görülmektedir⁵⁹.

-yor :

Bu ek, Eski Türkçe döneminde kullanılan *yoru-* fiilinin geniş zamanda çekimlenmiş hâlinin daha sonra ses düşmeleri sonucunda şimdiki zaman fonksiyonuyla ortaya çıkan şeklidir. Yapı, *yoru-r > yorur > -yor* şeklinde bir gelişim göstermiştir. Örneğin *keleyorur men > geliyorum* gibi.

Eski Türkçe döneminde, günümüzdeki gibi şimdiki zaman çekimi kullanılmamaktadır. Bu dönemde şimdiki zaman, geniş zaman ile ifade edilmektedir. Talat Tekin, bu konuda, *Orhon Türkçesi Grameri* adlı kitabında “/-r/, /-Ir/, /-Ur/, /-Ar/ ve /-yur/ ekli geniş zaman - şimdiki zaman eylem sıfatı sona alınmış kişi zamirleri ile geniş zaman şimdiki zaman kipini kurar”⁶⁰ demek suretiyle şimdiki

⁵⁶ Emin Kalay, *Edirne İli Ağızları İnceleme-Metin*, TDK Yay., Ankara, 1998, s. 103.

⁵⁷ Mehmet Yıldırım, *Ankara Beypazarı İlçesi Ağızı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Ankara, 2007

⁵⁸ Fatih Süleyman Zeybek, *Bayat Köyleri Ağızı*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Afyon, 2008,

⁵⁹ Emin Eren, *Zonguldak-Bartın-Karabük İlleri Ağızları*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1997, s. 68.

⁶⁰ Talat Tekin, age., 2003, s. 185.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

zamanın müstakil bir ekle kullanılmadığını, geniş zaman kavramı içerisinde şimdiki zamanın da ifade edildiğini belirtmiştir.

Ekin yapısından bahseden Kuznetsov, Karl Foy'un Türkiye Türkçesindeki -yor ekinin Eski Türkçenin -yor (yur?) ekiyle bir tutmasına karşı çıkararak bu konuda şunları söylemektedir. "Bu düşünce paylaşılabilir. Çünkü bugünkü -yor ekinin daha eski şekli -yuru-r (<yoru+-r) örneğin : çık-ı-yuru-r > çık-ı-yoru > çık-ı-yor; halbuki Eski Türkçenin -yur (yor) eki, yukarıda gördüğümüz gibi, sırf kök kelimeye, yani yürü (yor) fiiline dayanır, içinde morfolojik unsur yoktur."⁶¹ Buradan da anlaşılan bugünkü -yor şimdiki zaman eki *yoru-* fiilinin geniş zamanda çekimlenmiş hâlinin kaynaşmasıyla ortaya çıkan yeni bir ektir.

Sonuç :

Kelime kökleri ile eklerin kaynaşmasından yeni fonksiyonlu, yeni eklerin ortaya çıktığı görülmektedir. Meydana gelen eklerin bir kısmının, ekleşme sürecini tamamlamış bir kelimeyle bir ekten oluşmasına karşılık, bazı kelimelerle bazı eklerin kaynaşarak oluşturdukları yeni eklerin bir kısmı ise, bir kelimenin ekleşme sürecini tamamlamadan bir ekle veya bir ekin ekleşme sürecini tamamlamayan bir kelimeyle kaynaşarak yeni bir ek oluşturması şeklinde görülmektedir.

Ekleşen kelimelerin bir kısmı Türkçe kelimeler olmasına karşılık, yabancı dillerden ödünçleme yoluyla alınan kelimelerin de ekleştiği görülmektedir.

Kelime kökleriyle kaynaşan eklerin Türkçenin ek sisteminde yer alan ekler olduğu görülmektedir. Yani ekleşmede ödünçleme kelimelerin Türkçenin ekleriyle ekleşmesi gibi, ödünçleme eklerin Türkçe kelimelerle ekleşerek kullanımı görülmemektedir.

Kelime kökleri ile ekler kaynaşarak yeni ekler türetilirken birleşmede bazen kelime kökü önce ek sonra birleşirken, bazen de önce ek sonra kelime kökünün birleşim içerisinde kaynaşarak yer aldığı görülmektedir.

İşlenen ekler dışında başka eklerin de bu yolla oluştuğu düşünülebilir ve bu yolla oluşan eklerin sayısı artırılabilir.

⁶¹ Petro İ. Kuznetsov, agm., 1997, s. 208.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

KAYNAKÇA

- ARAT Reşit Rahmeti, *Kutadgu Bilig I Metin*, TDK Yayınları, Ankara 1979.
- ARAT, Reşit Rahmeti, *Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig*, TDK Yayınları, Ankara 1991.
- ATALAY Besim, *Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme*, TDK Yayınları, İstanbul 1942.
- ATALAY Besim, *Dîvânu Lugâti't-Türk Dizini*, Cilt 4, Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara 1999.
- BAZIN Lois “Türk Dilinin Müşterek Tarafları ve Temâyülleri”, (çev., E. Gemalmaz), (Ed. Akalın, Mehmet), *Tarihi Türk Şiveleri*, TKAE Yayını, Ankara 1979, s. 15-28.
- BİLGİN, Arif, *Osmanlı Saray Mutfağı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004.
- BURAN Ahmet, “Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni” 3. *Uluslar arası Türk Dil Kurultayı 1996*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 207-214.
- CLAUSON Sir Gerard “Türkçede Sekizinci Yüzyıldan Önce Kullanılan Ekler”, (çev.: Uluhan Özalan), *Dil Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1 Güz 2007, s.185-196.
- EMRE Ahmet Cevat, *Türk Dilbilgisi*, İstanbul 1945.
- ERASLAN Kemal, “Çıkma Hâli (Ablativ) Ekinin Oluşumu”, 3. *Uluslar arası Türk Dil Kurultayı 1996*, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara 1999, s. 381-385.
- ERCİLASUN Ahmet B., “-maç –meç Eki Üzerine” *Makaleler*, Akçağ Yayıncılık, Ankara 2007, s.353-358.
- EREN Emin, *Zonguldak-Bartın-Karabük İlleri Ağızları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Anlara 1997.
- ERGİN Muharrem, *Orhun Abideleri*, 29. baskı, Boğaziçi Yay., İstanbul 2002.
- ERGİN Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım-Yayım- Tanıtım, İstanbul 2005.
- GABAİN A. von, , *Eski Türkçenin Grameri*, (çev. Akalın Mehmet), 4. baskı, TDK Yayınları, Ankara 2003.
- GÜLSEVİN Gürer, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, TDK Yayınları, Ankara 1997.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

- HATİBOĞLU Vecihe, “Türkçede Eklerin Kökeni” *Türk Dili*, C. XXIX, S. 268, TDK Yayınları, Ankara Ocak 1974, s. 331-340.
- HATİBOĞLU Vecihe, *Türkçenin Ekleri*, TDK Yayınları., Ankara 1981.
- İLHAN Nadir, “Türkçede Olumsuzluk” *Karaman Dil Kültür ve Sanat Dergisi*, 2005, T.C. Karaman Valiliği Yayınları, TBBM Yayınevi, Ankara 2005, s. 271-279.
- İLHAN Nadir, *Eşref b. Muhammed Haza'ını's-Sa'adat (İnceleme-Metin-Dizin Sözlük)*, Öz Serhat Yayıncılık Malatya 2009.
- KALAY Emin, *Edirne İli Ağızları İnceleme-Metin*, TDK Yayınları, Ankara 1998.
- KORKMAZ Zeynep, “Türkçede -acak / -ecek Gelecek Zaman (Futurum) Ekinin Yapısı Üzerine” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.XVII/1-2, Ankara 1959, s. 159-168.
- KORKMAZ Zeynep, *Türkçede Eklerin Kullanılmış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, 3. baskı, TDK Yayınları, Ankara 1994.
- KORKMAZ Zeynep, “Türkçede ok / ök Pekiştirme (İntensivum) Edatı Üzerine, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, Birinci Cilt, TDK Yayınları, s. 98-109.
- KORKMAZ Zeynep, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, TDK Yayınları, Ankara 2003
- KUZNETSOV Petro İ., “Türkiye Türkçesinin Morfoetimolojisine Dair” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1995*, TDK Yayınları, Ankara 1997, s. 193-262
- MANSUROĞLU Mecdut, “Türkçede -gay / -gey Eki ve Türemeleri” *J. Dery Armağanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1958, s. 171-184.
- SERTKAYA O. Fikri, “-an / -en Ekli Yeni Şekiller ve Örnekleri Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1989*, TDK Yayınları, Ankara 1994, s. 335-352
- ŞÇERBAK A. M., “Türkçe Morfoloji Tarihini İnceleme Meselesine Dair” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1989*, TDK Yayınları, Ankara 1994, s. 317-321.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

TEKİN Şinasi, “Türkçede -mA- olumsuzluk eki ile -dık+ eki nereden geliyor?” *Tarih ve Toplum*, Şubat 1990, C. 13, S.74, s. 14-17.

TEKİN Talat, *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul 2003.

Türk Dil Kurumu, *Tarama Sözlüğü C.V*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1971.

Türk Dil Kurumu , *Derleme Sözlüğü C.I-XII*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1979.

ÜSTÜNER Ahad, *Anadolu Ağzlarında Sıfat-Fiil Ekleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

YILDIRIM Mehmet, *Ankara Beypazarı İlçesi Ağzı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Ankara 2007.

ZEYBEK Fatih Süleyman, *Bayat Köyleri Ağzı*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Afyon 2008,